

ПРЕГЛЕД КЪМ ИСТОРИЯТА НА УНИВЕРСИТЕТСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ С ОГЛЕД НА ВИШЕТО ХУМАНИТАРНО ОБРАЗОВАНИЕ У НАС

Богдан Богданов

В условията на прехода към гражданско общество и пазарна икономика, в епохата на толкова много и съществени промени може би преди всичко друго би било редно да обсъждаме налагащите се промени в системата на нашето образование. Ако обществото ни наистина е в процес на отваряне навън към широкия свят, а и навътре към самите нас, на практика това би трябвало да доведе до девалвиране и отпадане на голяма част от идеологическите правила за оправяне в света, даващи рецепта за всичко. Те образуваха сърцевината на досегашното хуманитарно образование. Очевидно ще бъде нужна нов тип хуманитарност, способстваща усвояването на съвременните по-сложни правила за ориентиране, по-конкретни норми за общуване и по-комплексни кодекси на поведение. В крайна сметка това означава ново образование, по-сложно като организация и по-богато като съдържание от предишното.

Както във всички други области, възникват проблеми около организирането на промяната, около дозите и процедурите на обновата. Несъмнено промените в началното, средното и висшето образование не бива да се разполагат една след друга във времето. По всяка вероятност най-добро ще се окаже успоредното им осъществяване с ред от компромиси и алтернативи. Успехът на обновата едва ли ще се гарантира от обикновеното осъзнаване на нуждите и новите подходи. Необходими са колективно действие и организация, а те непременно ще се изразят в борба срещу определени стереотипи, които едва ли са с плитък корен. Не е изключено точно знаещите и провеждащите радикалната реформа да се окажат поддръжници на старото. Радикалността при лоша организация, липса на средства и кадри с опит може да доведе до разпадане на по-дълбинните структури и до лош хаос. Нарочно казвам лош, защото е редно да го отличаваме от работещото разнообразие, което външно прилича на хаос. Този вид хаос трябва да се поддържа, да се внимава да не се задуши с прекалена законова унификация. Това имам предвид, като говоря за алтернативни пътища. Така че най-сигурни са успоредните, взаимно коригиращи се опити за промяна.

Друг залог за успеха на предстоящите промени в областта на образованието е градивното отношение към настоящата форма на висше образование и към университета като основен негов осъществител. Градивност не означава немотивирано уважение, а разбиране на историческата форма на университета като възел от елементи и потенции. Познаващият ги е в състояние да се отнесе по-сложно към задачите на промяната, да разбере кое тормози евентуалното развитие и кое напротив е използваемо и би подпомогнало една или друга реформа. Историческата форма, и това се отнася не само за университета, е резерв от потенции, сума от прецеденти, в които може да се стъпва. Бъдещето е заложено в опита на вече станалото.

Такъв е случаят например с опозицията на монологичното лекционно и диалогичното диспютно обучение. Съвременното университетско общуване наследява първата форма от непосредствения си родител европейския университет на 18 и 19 век. Тя вече е изтощена и по логиката на обновата би

трябвало поне да се комбинира с някакъв диалогизъм. При евентуалното му въвеждане можем един вид да си припомним диспутното обучение в средновековните университети, отхвърлено от новоевропейския университет поради безплодните спорове в късното средновековие. Не искам да кажа, че отново е дошло времето на диспута, а че при търсенето на съвременната форма на образование можем да се опрем на неизтритата следа на далечния, но винаги оставащ и присъстващ край нас опит на миналото.

Когато говорим за историческата форма на университета като условие, за да постъпим градивно в движението напред, имам предвид не една или друга нейна реализация, не само нашия български университет или неговите немски образци, а формата като по-дълъг исторически опит, всички възможни елементи, натрупани в европейската традиция от античността. Макар и да не са еднакво проявени в настоящата видимост на университета, те са заложили в неговата форма. В този смисъл не бива да подменяме сложната историческа форма на университета и университетското образование с една или друга нейна реализация. Общото събрание и факултетната структура например са елементи не на университета изобщо, а на един негов вид. Аргументът, че става дума за нашия, не оправдава несъзнатото отхвърляне на други видове, на други възможности за университетско общуване. Така широко разбираната университетска форма се определя от по-обща характерни белези, от устойчиви принципи на функциониране, а не от исторически преходни елементи.

Доколкото могат да се предпоставят, тези принципи се отнасят до съществуването на университета като особена маргинална за обществото общност и като особено отличаващо го общуване. Не само в наследеното от средновековния университет название, но и като идващ от античното време опит европейският университет се гради от идеята за един вид общност. Това означава, че научното изследване и обучаването са осъществими само, при условие че обществото допусне обособяването на университетската среда встрани от него, позволи да се развие вътре или по-точно край него особен свят на свободата и либералност, наречен университет. Общностите на преподавателите и студентите са, така да се каже, по начало егалитарни в противовес на външното общество, което има йерархична структура. Но както външното общество развива една или друга егалитарна среда, за да черпи енергия от нейната противоположност, така и принципно егалитарната университетска общност, обособявайки се от външния свят като нещо самостоятелно, развива своята вътрешна йерархия. В крайна сметка, бидейки особена общност, университетът като образ на човешкия свят съществува благодарение на заложената в него динамика, поражда се от колебанието между противоположните блага на йерархията и равенството.

Бихме открили тази динамика в редица исторически оформили се елементи на университетската организация, както и в основните жестове на университетското общуване. Ако се върнем за момент към набелязаната по-горе дилема между монологичната лекция и диалогичния диспут, ще доловим в тях проявена току-що коментираната основна за университетската форма опозиция между йерархизъм и егалитарност. Дори феномените катедра и разположена пониско аудитория са външен израз и символ на вертикала на йерархията. Същото е проявено по друг начин в идеята за нарастващото достойнство, в което се облича издиганият се по стълбицата на академичните степени университетски преподавател, и то не само идеално, но и реално с навличането на тоги и определени инсигнии. На свой ред университетската егалитарност е проявена в

усещането за прибежище и отстраненост от тегобите на външния свят, свързващо преподаватели и студенти, а и за едно обозримо общество, в което условността и йерархията винаги могат да се подложат на преоценка.

Колкото и да изглеждат синонимни феномени, университетът и висшето образование нито съвпадат напълно, нито исторически са винаги заедно. В подобно отношение на покриване и постоянно различаване се намират науката и нейното институционално лице – академията. На свой ред те се преплитат с университета и висшето образование. По принцип науката непременно развива край себе си висше образование, като или държи да е свързана с него в името на доброто си правене и тогава пребивава в университета, или точно поради това, когато той е в криза, се откъсва и обособява в самостоятелната форма на академията. Научните изследвания отдавна имат два дома – този на университета и на академията, като се обновяват било като бягат от лошото образование, било като се свързват с доброто. Тази диалектическа рецепта се следва и от висшето образование. Приютено по принцип в университета, който възниква като негов естествен дом, то понякога бяга от него и намира временно прибежище в академията, за да се оправи там опряно на науката и да се противопостави на безплодното школко учене в университета. Историята ни дава примери за различни съчетавания на наука и висше образование в институциите на университета и академията. Никое измежду тях не може да има стойност на извънисторически пример, докато силата му е временна и зависима от също преходното положение, на което се противопоставя.

Между другото науката и академията са историческите крепости на нехуманитарното образование поради разбираемата причина, че до 19 век висшето образование е само хуманитарно. Затова и историята на университета до това време е история на хуманитарното образование. Висшето образование о природни и технически науки възниква чак в 19 век в условията на буржоазната техническа революция. В нашия век на бързи промени ние вече сме изправени пред проблема за интердисциплинарното образование, а оттук и пред нуждата да се хуманитаризира обучението по природните и техническите науки, а от друга страна, да се вкарат точните методи в хуманитарната област. Става дума за стара дилема, чувствувана особено остро днес – висше образование значи изградена личност, но и придобиване на конкретни умения и знания. Първото се постига традиционно с хуманитарни предмети, второто – по-добре в областта на точните науки.

Така че въпросът за задачите, които стоят пред съвременното хуманитарно образование, опира до двете страни на хуманитаризирането на образованието в областта на природните науки и придаването на по-точен неидеологичен характер на обучението в собствено хуманитарната област. Това означава на практика приближаване на двата не толкова стари лагера на висшето образование. Означава също приближаване и интерференция на крепостите на университета и академията. В сегашната криза на двете институции у нас е редно да виждаме не просто упадък, а и признаците на промяната към нов статус.

Какви опори може да ни даде историята на висшето образование, чиито опит смятаме, че е заложен в съвременната форма на университета? Докъде назад във времето е редно да се връщаме? Дали най-много до първите университети в европейското средновековие, от които тръгва непрекъснатата традиция, породила съвременните висши учебни институции? Вярно е, че основаните в 11 и 12 век в Западна Европа университети са нещо ново като

структура в сравнение с късноантичните и византийските висши школи. Те са корпорации, общности на преподаватели и студенти. Но в късното средновековие университет означава вече и висше учебно заведение, и система от висши науки. А тези страни на формата на университета се откриват достатъчно оформени и преди европейското средновековие.

Така че имаме какво да търсим и по-рано, особено в античната традиция на образованието. Независимо че античните философски и реторически школи не преминават непосредствено в средновековния европейски университет нито по прекия канал на Запад, а още по-малко по косвения на висшите училища във Византия, общата типологическа основа ги включва в историята на нашето университетско образование, като един вид първо действие от драмата на свързването на идеите за общност, научно знание и висша образованост, които бавно и с много перипетии интерферират в трудно уловимата същност на продължаващата де се променя институция на университета.

Малките затворени общности на ранните гръцки полиси не се нуждаят от висши школи. Науката тогава е занаят, който се предава лично. Традиционните малки общества не развиват нито система от науки, нито школи за висши знания. Елинският опит убеждава, че и двете се налагат от достатъчно отворен свят и по-сложна човешка среда. Първите антични школи за висша наука са следствие на някакво отваряне и дори противопоставяне на полиси.

Основаната от Питагор в 6 век пр.н.е. философска школа вече има белези на университет. Общност на събрани около преподавател учещи, които преминават през степени на обучение и усвояват определени науки, тази школа възниква сякаш изведнъж от нуждите на едно аристократическо общество, преодоляло тесния кадър на демократическия полис и обърнало поглед към вселената и вечността. Не само Питагоровата школа в Древна Елада възниква като един вид крепост срещу духа на полиса. Такъв характер придобиват и заниманията по философия в Атина. И макар общността край учителя да се скрепява тогава от принадлежността към обедняващ религиозен култ – така е и в Платоновата, и в Аристотеловата школа, вече е налице чертата, която изтъкнахме по-горе: занимаването с наука върви редом с образуването на общност от обучавани и обучавачи. Науката и образоването в името и за ползата на обществото налага развиването на особени малки общества. Поставени покрай ли извън голямото общество, те често изпитват неговото неразбиране и дори гняв. Питагоровата школа в Кротон е разрушена, Платоновата в Атина е основана вън от градската стена, школата на Аристотел е закрыта в последното десетилетие на 4 век пр.н.е. В древната Атина повечето философи са чужденци, преди всичко софистите, най-ранните учител по висши науки.

От Питагоровата школа в Южна Италия тръгва единият от античните модели на висшето образование. В тесния кръг край учителя духовен водач учещите се подготвят не за сложните задачи на всекидневието. Целта на обучението е личното усъвършенстване с оглед на далнината на едно откъснато съществуване. В основата си това е аскеза, която може би има източни негръцки образци. В следата на подобен пример повечето философски школи в античността са затворени и дори противопоставени на външното общество. Епикуровата градина стига дотам, че не се грижи за привличането на нови ученици. Разбира се, в повечето случаи тази линия се следва частично. В Академията на Платон диалогичното общуване в тесен кръг между избраници

се редува със сказки за широка публика. В школата на Аристотел стават правило сутрешните езотерични и следобедните открити занимания.

Компромисен е и типът научно изследване. В Ликейона метафизичната линия на интереси се допълва от практически проучвания – вършат се експерименти, събрат се факт, правят се класификации. Този метод на система от науки и практически насочено знание бива предаден на основания в египетската Александрия в 3 век пр.н.е. Музейон. В началото това е една Академия на науките, но с времето учениците стават все повече, така че в първите векове на нашата ера тя изглежда по-скоро като университет.

В Атина от елинистическата епоха се развива и едно висше учебно заведение, в което не се прави наука. То възниква от институцията на двугодишната военна служба, т.нар. ефебия. Загубила старата си форма на казармена служба, ефебията става нещо като висша школа, надстрояваща се над тогавашните гимназиони и в определени случаи предхождаща заниманията във философските школи. Атинските ефеби напомнят съвременните студенти по това, че четат в специална библиотека, че полагат изпити, изучават определени предмети и се организират като общност.

Философската школа култивира метафизическо образование. Не е случайно, че в Питагоровото общество се подготвя формата на средновековния манастир. Докато висшето образование с практическа насоченост се развива в реторските школи. Тяхното начало се поставя от преподаванията на ранните софисти във втората половина на 5 век пр.н.е. Първото висше училище от този тип е на оратора Сократ. Готвещите се в него за общественото поприще студенти заплащат голяма сума за това, че получават знания и по други науки, но най-вече по реторика. Изократ изработва и платформата на висшето реторическо образование, противопоставяйки го на отвлечения характер на обучението при философите. По принцип реториката развива друга система на науките и различно отношение към проблемите на живота. В продължение на няколко века философията и реториката застъпват две противоположни идеи за образование – едното с теоретична и трансцендентна насоченост, другото по-практично и поставящо си по-конкретни обществени цели. Когато след втори век от н.е. това противопоставяне отпада, те се изравняват, превръщат се в равностойни предмети и застават редом в учебната система, преминала в средновековното образование.

Основаната в 4 век пр.н.е. реторска школа на Изократ е последвана от много подобни висши училища в Гърция и Рим, додето в 1 век от н.е. император Веспасиан не открива в столицата и първите две държавни училища от този тип. Веспасиан създава и държавно ведомство, което да се грижи за образоването. Грижата е разбираема – реторската школа подготвя държавни чиновници, в нея, от една страна, се достига до висша грамотност, а от друга се получават правни знания. Като дисциплина правото се ражда в лоното на реториката.

От 2 век насам няма император, който де не се занимава със създаване и реформиране на висши училища. Адриан основава в Рим по подобие на александрийския Мудейон т.нар. Атенеум, Марк Аврелий съединява философските школи в Атина в общо учебно заведение. Спори се дали преподавателите да се избират с конкурс или да се назначават. Към края на античността частните висши училища започват да западат. В 425 г., когато учредява висшето държавно училище по граматика, реторика и философия в Константинопол, Теодосий Втори забранява частните школи. В 529 г. Юстиан

закрива философската школа в Атина и изселва философите в Персия. На Изток остава само един университет – столичният.

Античното висше образование има и специфично свои проблеми, примерно неуспешния опит традиционното обучение по граматика и реторика да се разшири с други предмети. Успяват малко само правото и медицината. Но повечето проблеми на античното образование стоят и пред нас. И днес се питаме за ефикасността на лекционната форма на обучение, развила се в античната екседра-аудитория от катедрата на ретора, и си припомняме другите възможни учебни общувания, също открити в гръко-римската древност – беседата-диалог, работата в залата за експерименти в библиотеката. И ако продължаваме да се питаме дали изучаването на висшите науки подпомага или пречи на собствено научните изследвания, отговорът на античния опит е двойствен – науката и висшето образование са свързани, но временното им разделяне е необходимо.

От античното висше образование се поставя и въпросът дали обучението трябва да бъде специално и практически насочено или по-скоро оформящо личността. Това питане има и своя античен вариант в колебанието дали учещият се подготвя за съществуването си отвъд смъртта или за един конкретен живот тук и сега. Без а успее да отговори на тези въпроси, античното висше образование може да се разглежда като един вид подготовка за бъдещото им проясняване и същевременно като опит да се свържат съставките общност, образование и наука в институцията на висшата школа.

Средновековният западноевропейски университет продължава този опит. Ранното му възникване през 11 век следва ръста на науката през 9 и 10 век. Неговият разцвет през 12 век, както и упадък през 15 и 16 век също се диктуват от колебанията по пътя на средновековното научно развитие. Съответно на това се оживяват и формализират начините на общуване вътре в университета, а и външните отношения със средновековното общество. За това, че университетът възниква преди всичко като особена общност, говори и името му. Universitas означава общност. Така изразяваме днес едно по-късно оформило се значение – обхвата на много специалности, катедри и факултети. Полезно е да припомним обаче първоначалния смисъл на думата. Пренесено от идеята за корпорация на гражданите или на практикуващите един занаят, средновековното значение се върти около идеята, че университетът е общност, система от корпорации, преди всичко на студентите и професорите. Средновековните университети развиват разнообразни форми на корпоративност. В някои случаи управлението е в ръцете на корпорацията на студентите, ректорът е студент. Изобщо свободата и разнообразието са основни белези на средновековния университет. По начало той е без ясни граници от тогавашното средно образование. В италианските юридически университети обучението е можело да започне от десет годишна възраст.

Вътрешното самоуправление и автономията са термини, изработени от средновековния западноевропейски университет. Те се налагат от сложните, но винаги по някакъв начин разхлабени отношения на зависимост от външното общество. Формите на зависимост са три – от градската управа, от светската кралска власт или от духовната епископска или папска власт. Те не са еднакво тежки. Колкото и невероятно да звучи, но папата и кралят са по-либерални от другите две власти. Но така или иначе средновековният университет се оформя в непрестанната борба на по-свободната егалитарна общност на професорите и студентите с ограниченията, изхождащи от външната обществена йерархия.

Постепенно с нуждите на самоуправлението и с намаляването на конфликта с външната среда йерархията прониква в университета и ограничава принципното равенство и либералност на университетското обучение. На свой ред това води до намаляване на живите научни проблеми, които се повдигат само при такъв тип общуване. В хода на йерархизирането на университета се обезсмисля и демократичният начин на получаването на научните степени. Докторите започват да се назначават без оглед на научните им заслуги. Същевременно живите диспути от предишните векове, в които съществена роля играят по-възрастните студенти, се израждат в безплодни спорове. В епохата на Ренесанска това налага откриването на нови, по-малки университети и академии, за да се стимулира развитието на науката. Най-добрите примери са Платоновата академия във Флоренция и Школата на трите езика, основана от Франсоа Първи, като един вид опозиция срещу формализираното обучение в Парижката Сорбона. В ренесансовите академии образованието остава на втори план. Това важи особено за основаната в 17 век английска академия. В противовес на университетската общност от преподаватели и студенти академическата се оформя като общност предимно на учени.

В този ред на изложение са достатъчни само няколко щрихи за формата на новоевропейския университет, в която се подвизаваме и ние. Тя се установява през 18 век с преработка и главно подредба на разнообразния средновековен опит. Университетското образование се отграничва от училищното, става по-систематично и се свързва със светската държава. Лека-полека университетът престава да бъде извъндържавен рай и се превръща в инструмент на държавната политика и идеология. С духа на системата започва да отпада идеята за университета-общност и да се налага представата за институцията, приютяваща целокупността на висши специалности и науки.

Две са основните форми на новоевропейския университет – едната е разпространеният в англосаксонския свят университет колеж, който в значителна степен запазва духа на средновековната корпоративност, другата, с по-строга структура – университетът от немски тип. Неговата светая светих са катедрата на всесилния професор, факултетският и академичен съвет, йерархията на академическите степени и фиксираната система от специалности и науки. Основаните през 18 и началото на 19 век двадесетина немски университети оказват силно влияние и служат за образец на почти всички по-късно възникнали висши учебни заведения в Средна и Източна Европа. Те дават и основния тон на хуманитарното образование в тези страни. В сърцевината му, определена по стара традиция от правото и теологията, влиза и класическата философия.

Формата на немския университет бива пренесена и в Софийския университет, образца на всички останали висши учебни заведения у нас. Именно на нея българският университет дължи редица свои принципи, считани за същност на университетската организация и общуване – автономията и същевременно зависимостта от Министерството на образованието, факултетно-катедреното устройство и лекционната форма а обучение. Общо взето немски е и духът на хуманитарното образование, който излъчва примерът на Софийския университет. Такъв е също и източникът на университета за точни и технически науки, т.нар. политехника. Възникнала в 19 век в Германия, за да способствува а висшето преподаване на тези науки, което не се развивало в традиционните хуманитарни университети, политехниката – училище по предмети започва да прониква у нас между двете войн. Но тя става силен образец след 1950 г. чрез

съветското влияние. Тогава много предметният дух на политехниката, дисциплината на строго фиксираните специалности и точното траене на обучението проникват в българския университет и придават политехнически вид на хуманитарното образование.

Този бърз пробег по историята на университетското образование беше направен с оглед на търсенето на прецеденти за промените, които предстоят в българските висши училища. Те вече са започнали с основаването на нови университети, държавни и частни, с въвеждането на платено обучение, с едно бъдещо и тревога многообразие, което ни кара да побързаме с приемането на нови закони за висшето образование, университетската автономия и научните звания и степени. Бихме сбъркали, ако сметнем, че кризата в образованието е само българска. И все пак големият преход към пазарна икономика и гражданско общество у нас я прави по-решителна и може би увеличава шанса за успех, защото ни увлича с промените в университетското образование да участвуваме в една едва ли не духовна революция.

Нашето доскорошно висше образование, особено хуманитарното, беше в непосредствена зависимост от идеологическите механизми на отиващата си епоха. То ги поддържаше и страдаше от тях. Може би особено внимание трябва да обърнем на следните три ценности на старото ориентиране в света, които зорко се пазеха и от висшето образование – униформеността, йерархичния ред и пасивността. Така при наличието на не малко висши училища ние разполагахме и продължаваме да разполагаме по същество с дени университет, с една и съща форма за произвеждане на специалисти-държавни чиновници.

Проблемът не е в това да престане да съществува досегашният тип на висше образование, а да се изпита редом с него и друг, то не само един. Не е достатъчно да допуснем съществуването на частни висши училища. Нужно е да очакваме от тях различие по същество. Американският университет в Благоевград би бил ценен експеримент, ако наблюдаваме това, което той прав в областта на системата на т.нар. общо образование и очакваме, че опитът му е приложим у нас. Ако силата на Софийския университет е в неговата обособеност – горда независимост, в сигурно зададените специалности и време на обучение, силата на Новия български университет трябва да бъде другаде – в проекта да създава нови специалности, в постепенното достигане на студента до избор, в дистанционното обучение. Става дума не за конкуренция между подобни проекти, а за пораждаване на динамика между различни проекти за образование. Проблемите, повдигани от новото време, не могат да се решават с една и съща формула.

Активността и намесата на живота в делата на университета не е само добро, както пасивността и редът не са само зло. Съвременната държава, особено България, няма да престане скоро да се нуждае от дисциплинирани служители, преминали през сигурния коридор на образованието от немски тип, но тя все повече ще търси специалисти с широкоформатно образование, които са се учили по пътя на избора със заобикаляне и лутане. Те сигурно ще реагират по-активно и по-адекватно в условията на променящата се реалност. Хуманитарност днес означава интердисциплинарност и оттук активност и самостоятелност.

Разбира се, това не бива да се възприема като формула, нито да се бърза към осъществяването му на всяка цена с всякакви средства. Радикалната промяна почти винаги е изложена на опасността да се сблъска с неуспех или още по-лошо – да завърши с привиден успех. Именно висшата хуманитаристика

трябва да е способна да приучи към гравивно зачитане на стереотипите на миналото. Те не могат да се прескачат. От нея бихме се научил на това, когато се борим срещу жестовете на едно минало, да се опираме на опита на друго.

Но новото винаги е и колективно постижение. То е равно на възможностите на много хора, на степента на тяхната контактност, на желанието да съществуват реално в жива общност. В този смисъл за образованието никога не е добре да се говори само специално.